

УДК 340.15:343.195

В.П. Рум'янцеє

З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ В РОСІЇ

У статті проаналізовано причини реформування судової системи, відтворено хід вироблення засад нового судоустрою та судочинства, показано боротьбу між ліберальними та консервативними таборами, розглянуті принципи судової реформи 1864 р.

Ключові слова: *судова реформа 1864 р, її підготовка, принципи судоустрою та судочинства.*

В статье проанализированы причины реформирования судебной системы, воспроизведено ход выработки основ нового судоустройства и судопроизводства, показана борьба между либеральными и консервативными лагерями, рассмотрены принципы судебной реформы 1864 г.

Ключевые слова: *судебная реформа 1864 г., ее подготовка, принципы судоустройства и судопроизводства.*

The article analyzes the reasons of reforming the judicial system, reproduce the course elaboration of foundations for a new judicial system and judiciary, shows the struggle between liberal and conservative camps, considered the principles Judicial Reform in 1864.

Key words: *Judicial Reform in 1864, its preparation, principles of justice and the judiciary.*

Селянська реформа стала найбільшим поворотом в історії Росії XIX ст. За нею неминуче послідували земська, міська, судова, військова та інші реформи, які істотно змінили політичну надбудову імперії.

Однією з найбільш демократичних і послідовних [6, с. 5] стала судова реформа 1864 р. У її засадничих принципах ідеологія формальної рівності відбилася найбільш повно. Ні в жодній іншій реформі цього немає, у них охоронний момент царизму, захист інтересів дворянства проявляються досить рельєфно. Треба мати на увазі, що суд, правосуддя – системи, із якими громадянин зіштовхується не повсякденно, він може прожити ціле життя, жодного разу не побувавши в суді. Проте для підданих Російської імперії судова реформа була не менш важлива, ніж інші. Саме в суді стикаються життєво важливі для громадян інтереси. Тому оптимально побудована, доступна судова система, розумна і прозора процедура, процесуальні гарантії важливі для всього суспільства. З цієї точки зору судова реформа зачіпала інтереси всіх класів, усіх прошарків російського суспільства.

Інтерес до судової реформи через півтора століття з моменту її здійснення не випадковий: і в наші дні принципи судоустрою і судочинства,

закладені в судових статутах, аж ніяк не канули в Лету, вони є предметом безпосередньої правотворчості і практичного застосування. У наші дні в ході здійснення судової реформи в Україні, правові ідеї і законодавство не можуть переноситися прямо в життя, але здорове й корисне в галузі судоустрою та судочинства має бути використано сьогодні.

Судова реформа, як і інші реформи 60-70-х рр. XIX ст., була наслідком кризи російського суспільства, зокрема кризи верхів, під яким слід розуміти усвідомлення правлячою верхівкою необхідності змін суспільно-політичного і правового життя держави. Різні ланки державної машини самодержавства до середини XIX ст. прийшли в непридатність, але, мабуть, жоден з органів державного апарату не знаходився в настільки занедбаному стані, як судова система. "Корупція, хабарництво, беззаконня, некваліфікованість суддів різних рівнів характеризували судову систему першої половини XIX ст., яка в цілому була не здатна вирішувати завдання правосуддя" [2, с. 151]. Треба сказати, що і суспільство не бажало жити по старому і вимагало судової реформи не менш, ніж селянської. У реформі суду були зацікавлені всі, крім, хіба що, суддівських чиновників, що мали дохід від неправосуддя і не бажали введення нових порядків. Не дивно, що прихильниками реформування судової системи виступили імператор Олександр II [4, с. 9] і його брат Костянтин, який дотримувався більш радикальних і ліберальних за змістом поглядів [6, с. 18].

Криза судової системи проявлялася в низці обставин, які й зумовили необхідність її реформування. Насамперед була відсутня міцна правова база організації судової системи та судочинства. Дореформений суд ґрунтувався на законодавстві Петра I і Катерини II (в окремих випадках, наприклад, при суді над декабристами, використовувалися навіть норми Соборного укладення 1649 р.). На початку XIX ст. була проведена систематизація російського права М. Сперанським, у результаті якої судове законодавство увійшло до другої книги XV тому Зводу законів Російської імперії, але при цьому, як писав А. Коні, вийшло "бессвязное собрание самых разновременных постановлений" [5, т. 4, с. 320].

Для дореформеного суду була характерна множинність судових установ, складність і запутаність процесуальних процедур, неможливість часом визначити коло справ, які мають розглядатися в тому або іншому суді. Як наслідок, справи нескінченно перекочувували з одного суду в інший, часто повертаючись у першу інстанцію, відкідля знову починали довгий шлях нагору, на що нерідко ішли десятиліття. У щорічному звіті за 1842 р. міністр юстиції В. Панін констатував, що розгляд окремих справ тривав десятками років і навіть досягав 28 років з їх початку [10, с. 227].

Серйозним пороком дореформеного суду було хабарництво. Це, поряд із свавіллям і невіглаством чиновників, типовими для всіх ланок державного апарату явищами, набуло настільки жахливого всеохоплюючого характеру, що його змушені були визнати навіть найзавзятіші захисники самодержавно-кріпосницьких порядків. Переважна більшість судових чиновників розглядали свою посаду як засіб наживи і безцеремонним способом вимагали хабарі з усіх, хто звертався до суду. Спроби уряду боротися з хабарництвом не давали результатів, оскільки цей порок охопив увесь державний апарат. На якість судочинства величезний негативний вплив мала вкрай низька загальна грамотність суддів, не кажучи вже про грамотність юридичну. Вона зумовила фактичне зосередження усієї справи здійснення суду в руках канцелярських чиновників і секретарів [1, с. 15-16].

У дореформеному суді панувала розшукова (слідча) форма кримінального процесу, яка передбачала його здійснення в глибокій таємниці. Принцип писемності припускав, що суд вирішував справу не на основі живого, безпосереднього сприйняття доказів, особистого ознайомлення з усіма матеріалами справи, безпосереднього усного допиту підсудного, свідків, а спирався тільки на письмові матеріали, отримані під час слідства. Та й докази оцінювалися формально. Їх сила заздалегідь визначалася законом, що твердо встановлював, що може, а що не може бути доказом. Закон же встановлював і ступінь достовірності доказів, поділяючи їх на досконалі і недосконалі, тобто такі, що давали підставу для остаточного вироку і не могли бути спростовані підсудним. Але й серед них особливо виділялося власне визнання – визначене ще законодавством Петра I як "лучшее свидетельство всего света" [11, т. 4, с. 415]. Для отримання його широко застосовувалося катування, формально заборонене в 1801 р., але на практиці воно застосовувалося впродовж всієї першої половини XIX ст.

Свідченням усвідомлення правлячими колами цих вад судової системи, є спроби її реформування ще на початку XIX ст. У 1803 р. М. Сперанський запропонував широку програму вдосконалення судової системи Росії, що отримала подальший розвиток у "Введении к уложению государственных законов" 1809 р. [13, с. 95-101, 172-174]. У 1821 і 1826 рр. він повертався до проектів судових перетворень, які підтримав міністр внутрішніх справ В. Кочубей. У 1836 р. II відділення Власної Його Імператорської величності канцелярії (далі - II відділення - В. Р.) і Міністерство юстиції розробили проекти законів про судоустрій і судочинство, засновані на принципах, запропонованих ще в 1827 р. статс-секретарем М. Балуг'янским, але й вони не були затверджені. У 1837 р. II відділення і Міністерство юстиції представили проект покращання слідчої частини [15, т. II, с. 459-460]. Цьому ж була присвячена доповідь начальника II відді-

лення Д. Блудова, складена в 1844 р. Усі ці документи в разі їх прийняття могли б істотно поліпшити судову систему Росії, але, оскільки вони, нехай і досить несміливо, запроваджували деякі буржуазні принципи, уряд їх відхилив.

Хоча судова реформа, здавалося б, зачіпала лише специфічну частину державного механізму та всієї політичної системи, було очевидно, що її не можна провести ізольовано, без вирішення корінних питань суспільного життя, у першу чергу селянського. Саме в цьому криється причина того, що всі починання в галузі реформування судової системи, що проводилися при Миколі I, залишилися без наслідків. "Загальний потік організаційної перебудови нашого законодавства після 1810 р. розбивається на окремі струмочки, безслідно зникаючи в навколишній пустелі безправ'я і особистих зловживань" [9, с. 261]. І тільки зі сходженням на престол Олександра II, коли стала втілюватися в життя селянська реформа, розгорнулася робота й навколо судової реформи. Якщо судову реформу не можна було провести без розкріпачення селян, то і розкріпачення в свою чергу вимагало, на думку самих поміщиків, перетворення судової системи хоча б тому, що звільнені селяни виходили з-під юрисдикції їх колишніх власників [7, с. 59-64].

Відправним моментом у підготовці судової реформи стало 15 листопада 1857 р., коли імператор наказав представити до Державної ради проект Статуту цивільного судочинства, підготовлений II відділенням [6, с. 11]. Проект виходив із введення принципу змагальності процесу, пропонувалося скоротити кількість судових інстанцій і звернути увагу на підвищення кваліфікації кадрів судових органів.

Зазначений проект викликав в урядових колах неоднозначну реакцію, розколовши вище чиновництво на два табори – лібералів і консерваторів. Ліберали хотіли істотної перебудови судоустрою та судочинства, консерватори – лише обмежених, декоративних змін. Цей поділ переплітався з іншою проблемою: ліберали бачили зразок для перетворень судової системи в Росії на Заході, консерватори ж закликали шукати нові рішення на основі власного історичного досвіду. Консерватори, і насамперед граф Д. Блудов, побоювалися корінних змін, у всякому разі глава II відділення не хотів слідувати західноєвропейським зразкам і вводити принципи усності, гласності, безпосередності, рівності сторін у процесі, створювати адвокатуру. На протилежних позиціях стояв ліберал князь П. Долгорукий, який направив восени 1857 р. спеціальну записку Олександрові II, яка привела імператора в ліберальний табір. Він доручив члену Державної ради князю Д. Оболенському дати висновок на проект Д. Блудова. Д. Оболенський склав "Зауваження на проект нового судочинства в Росії". Цей документ став надбанням громадськості й отримав широкий

резонанс. У ньому різко критикувалося як існуючий стан справ у судовій системі, так і сам проєкт її реформування в інтерпретації Д. Блудова.

У 1858 р. дискусія про судову реформу вийшла за стіни високих чиновницьких кабінетів і перейшла на шпальти журналів і інших періодичних видань. Обговорення затягнулося на два роки й увінчалася перемогою ліберального табору – проєкт Статуту цивільного судочинства був відхилений. У ході цього обговорення народжувалися нові віяння. 8 вересня 1858 року сам Д. Блудов подав імператору доповідну записку "Про встановлення присяжних стряпчих", тобто про заснування адвокатури [7, с. 58]. Питання про організацію адвокатури було предметом запеклих суперечок. По-перше, в умовах панування розпуканої форми процесу, функція адвоката була практично непотрібною. Судове представництво обмежувалося всякого роду заступниками і повіреними – людьми, зазвичай юридично не підготовленими, а часом і просто неписьменними, які ставили своєю метою не допомогу правосуддю, а завдання виграти справу будь-якою ціною. Із цієї точки зору в ході підготовки реформи складалася стійка думка про скасування такого роду судових представників в установі справжньої адвокатури. По-друге, ще з часів Катерини II, наляканою Французькою революцією, серед провуду якої адвокати займали чільне місце, у російських імператорів склалося стійке негативне ставлення до адвокатури [14, с. 10-18]. Виходячи з цього, новий проєкт Д. Блудова треба розглядати як серйозний поворот правлячих кіл у бік подолання негативного ставлення до інституту адвокатури та перетворення її на дієвий інститут судового представництва, покликаний захищати права та інтереси громадян.

І все ж першим кроком у здійсненні судової реформи було перетворення не цивільного процесу і не адвокатури, а прямо протилежної сфери – слідства. У травні 1860 року Державна рада прийняла закон про судових слідчих. Проєкт закону був розроблений статс-секретарем Державної ради С. Зарудним, який спеціально вивчив законодавство і практику в цьому питанні європейських країн.

Водночас не припинялися роботи й над іншими документами у сфері реформування судової системи. Так, у ході обговорення в Державній раді проєкту Статуту цивільного судочинства голова Ради А. Орлов дійшов висновку, що, перш ніж приймати подібний статут, слід змінити систему судоустрою. Він виклав цю думку в спеціальній записці, спрямованій імператорові. Олександр II погодився з А. Орловим, результатом чого стало направлення Д. Блудовим в Державну раду 12 листопада 1859 року проєкту Положення про судоустрій. У проєкті містилися певні свіжі ідеї, зокрема велика увага приділялася введенню інституту мирових суддів. Наприкінці того ж року начальник II відділення направив на розгляд

і проект Статуту про злочини і проступки. Однак цей документ виходив із консервативних позицій, насамперед його укладачі прагнули зберегти розшукову форму процесу [7, с. 86].

Проекти Д. Блудова, роздані для обговорення зацікавленим відомствам, зазнали критики як з боку лібералів, так і консерваторів. Зауваження на проект розглядалися в Державній раді протягом 1860-1861 рр., але завдячуючи силі опору Д. Блудова до тексту документів були внесені лише незначні зміни. Створювалася тупикова ситуація, яку подолато здійснення селянської реформи, що поставило на порядок денний проведення судової реформи. Щоб якось прискорити підготовку документів про судоустрій і судочинство ця робота з II відділення була передана до Державної канцелярії Державної ради Російської імперії.

19 жовтня 1861 року Д. Блудов надав імператорові доповідь, у якій підбивалися підсумки роботи, описувався стан справ на даний момент і надавалися пропозиції щодо вдосконалення судової системи. Олександр II затвердив програму, що містилася в доповіді. Була створена комісія, до якої увійшли провідні юристи того часу: співробітник Державної канцелярії Л. Плавокий, виконавчі обов'язків статс-секретарів Державної ради Н. Стояновський і С. Зарудний, обер-секретар загальних зборів московських департаментів Сенату К. Победоносцев та ін. Фактично очолював роботу комісії С. Зарудний.

Комісія, що складалася в основному з однодумців, пішла шляхом, протилежним блудівському. За основу була прийнята загальна теорія буржуазного судоустрою і судочинства, законодавство західноєвропейських країн і практика його застосування. При цьому, розробники реформи зважали на російську дійсність і російські судові традиції та намагалися обґрунтувати, що буржуазні інститути на кшталт суду присяжних або адвокатури в жодній мірі не підривають основ самодержавства. Саме на цій стадії підготовки судової реформи народилася ідея заміни суду присяжних по державних злочинах судом із становими представниками [12, с. 163-164].

Єдність поглядів членів комісії не виключала жвавих дискусій між ними. Серйозні дебати викликала, наприклад, проблема виборності суддів. Було висловлено аргументоване заперечення проти цього принципу, який ставив суддю в залежність від виборців. У кінцевому підсумку було вирішено ввести призначення, сполучене з незмінністю суддів, що в поєднанні з пропонованими високими посадовими окладами зробило б їх достатньою мірою незалежними від зовнішніх впливів [11, т. 8, с. 11].

Результатом роботи комісії стали "Основні положення перетворення судової частини в Росії", у квітні 1862 р. представлені імператорові, який

передав документ на розгляд Державної ради, що тривав з квітня до вересня 1862 року.

29 вересня 1862 року "Основні положення" були затверджені Олександром II. Ще при завершенні роботи Державної ради обговорювалося питання, чи слід довести до відома громадськості результати її діяльності. Питання непросте, оскільки до цих пір в Росії було прийнято готувати законопроекти таємно. Перемогли прихильники гласності, і імператор наказав опублікувати "Основні положення" у пресі. Таким чином, прогресивні риси передбачуваної судової реформи були доповнені й новим демократичним способом роботи над нею.

"Основні положення" складалися з трьох частин, присвячених судоустрою, цивільному та кримінальному судочинству. У них фіксувалися такі нові інститути судочинства, як відділення суду від адміністрації, виборний мировий суд для всіх верств, присяжні засідателі в окружному суді, адвокатура тощо. Новий статус набула прокуратура: її права хоча і обмежувалися, натомість прокурор ставав стороною в процесі, і не тільки в кримінальному, а й у цивільному [3, с. 82].

Прогресивні ідеї пронизували й процесуальну частину "Основних положень". Закріплювався принцип здійснення правосуддя тільки судом, принципи змагальності та гласності судового розгляду, скасовувалася система формальних доказів, скасовувався інститут залишення в підозрі, затверджувалася двоінстанційність кримінального процесу. Водночас зберігалися деякі не цілком демократичні інститути: особливий порядок розгляду справ про державні злочини, деякі елементи становості при скасуванні її в принципі (наприклад, зберігався волосний суд для селян, а вони становили більше 80% населення країни).

У цивільному судочинстві багато уваги приділялося мировому суду. Перед ним ставилися завдання в першу чергу щодо примирення сторін, оскільки справи, йому підсудні, були не надто значними. А великі позови розбирав окружний суд. У цивільному процесі велике місце займав принцип диспозитивності, хоча в певних випадках передбачалася й участь прокурора.

27 вересня 1862 року імператор затвердив доповідь державного секретаря В. Буткова, що містила план подальших робіт із судової реформи. У комісію з підготовки проектів законів крім співробітників Державної канцелярії були включені представники II відділення та Міністерства юстиції. В. Буткову було надано право залучати й інших працівників. Як наслідок, до комісії увійшли кращі юридичні уми того часу з усієї Росії. Крім постійного складу, у ній брали участь різні експерти – від університетських професорів до поліцейських чинів. Комісія звернулася до громадськості з проханням надати їй сприяння в роботі [7, с. 145-146]. Як і

раніше керував діяльністю комісії С. Зарудний. Підготовлені проекти розглядалися в Державній раді в травні – липні 1864 року й були затверджені імператором 20 листопада.

Документи судової реформи включали чотири закони. Один з них присвячений судоустрою, два – процесу, цивільному та кримінальному, і один новий, що був відсутній в "Основних положеннях", – Статут про покарання, що накладаються мировими судьями – кодекс матеріального права, що містив норми про незначні кримінальні та адміністративні правопорушення.

Зазначені закони докорінно змінили судоустрій, процесуальне та частково матеріальне право Російської імперії. Судова реформа відокремила судові органи від адміністративних і законодавчих. Був введений суд присяжних. Про демократичність цього інституту говорить те, що на практиці присяжними стали в основному селяни, в тому числі й небагаті [5, т. 4, с. 264]. Уперше була заснована справжня адвокатура. Вона стала вельми престижною і високо оплачуваною сферою діяльності, якою не гребували займатися навіть титуловані особи, які одержували значні гонорари не тільки за кримінальні, а й за цивільні справи. Була реорганізована й прокуратура, звільнена від функції загального нагляду і зосереджена на роботі в суді. Хоча багато сучасників не сприйняли це як позитивний момент, наприклад, А. Ф. Коні вважав його як на недолік в діяльності оновленої прокуратури [5, т. 5, с. 6-10]. Утім, якщо в кримінальному процесі роль прокурора зросла, то в цивільному вона зменшилась. За 50 років не було подано жодного прокурорського протесту у цивільних справах [3, с. 84].

Був заснований інститут судових слідчих, незалежних як від поліції, так і від прокуратури, що перебували при окружних судах [8, с. 95].

У процесуальному праві перемогли принципи змагальності, гласності, усності.

Використана література:

1. Гессен И. В. Судебная реформа / И. В. Гессен. – М., 1905.
2. Еволюція егосу юриста (історичний та соціально-психологічний нарис) : за ред. В.О. Лозового, В.О. Рум'янцева. – Х. : Право, 2011.
3. Казанцев С. М. Роль прокурора в гражданском процессе дореволюционной России. / С. М. 3. Казанцев // Буржуазные реформы в России второй половины XIX века / С. М. Казанцев. – Воронеж, 1987.
4. Карпачев М. Д. Нарастание "кризиса верхов" в России второй половины XIX столетия / М. Д. Карпачев, М. Г. Коротких // Буржуазные реформы в России второй половины XIX века / М. Д. Карпачев, М. Г. Коротких. – Воронеж, 1987.

5. Кони А. Ф. Собрание сочинений в 8 т. / А. Ф. Кони. – М.: Юрид. лит., 1976-1979.
6. Коротких М. Г. Борьба в правительственных кругах по поводу принципов судебной реформы в России (1857-1859) / М. Г. Коротких // Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX столетия / М. Г. Коротких. – Воронеж, 1987.
7. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России / М. Г. Коротких. – Воронеж, 1989.
8. Немытина М. В. Применение судебных уставов 1864 года / М. В. Немытина // Буржуазные реформы в России во второй половине XIX века / М. В. Немытина. – Воронеж, 1987.
9. Плетнев В. Проекты судебного преобразования эпох Екатерины II и Павла I / В. Плетнев // Судебная реформа : под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского / В. Плетнев. – М.: Объединение, 1905.
10. Плетнев В. Работы по составлению проектов судебного преобразования до 1861 года / В. Плетнев // Судебная реформа : под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского / В. Плетнев. – М.: Объединение, 1905.
11. Российское законодательство X–XX веков : в 9-ти томах / под общей ред. О. И. Чистякова – М.: Юрид. лит., 1989-1992.
12. Серета О. В. Із історії впровадження суду присяжних в ході судової реформи 1864 р / О. В. Серета. // Вісник Національного ун-ту внутрішніх справ. – 2006. – №33.
13. Сперанский М. М. Записка об устройстве судебных и правительственных учреждений в России / М. М. Сперанский // Проекты и записки / М. М. Сперанский. – М. – Л., 1961.
14. Черкасова Н. В. Формирование и развитие адвокатуры в России. 60-80-е годы XIX в / Н. В. Черкасова. – М., 1987.
15. Шильдер Н. К. Император Николай I. Его жизнь и царствование. : В 2-х т. / Н. К. Шильдер. – Спб., 1902.

УДК 342.25(477)

А.В. Резніков

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА

У статті аналізуються особливості регулювання правових відносин в українських містах магдебурзького права, зокрема, розглядаються питання визначення понять "злочин" та "покарання", сутність та ознаки деяких видів покарань.

Ключові слова: *магдебурзьке право, злочин, покарання, розбій, крадіжка, грошо-ва компенсація, право на спадщину, опіка.*

В статті аналізуються особливості регулювання правових відносин в українських містах магдебурзького права, а саме, розглядаються